

Wstęp

W 2022 r. przypadają rocznice 350. urodzin i 280. śmierci Filipa Orlika – pierwszego emigranta politycznego i pierwszego hetmana Ukrainy na emigracji.

Filip Orlik został wybrany na hetmana po zmarłym Iwanie Mazepie 5 kwietnia 1710 r. w miejscowości Bendery. W jego pamiętniku słyszalne są echa zarówno bohaterskich czynów, jak i fatalnej klęski jego poprzednika. Od ponad trzech wieków nadal kwestia ta wzbudza wiele kontrowersji i radykalnie odmiennych ocen. Tak pisze o tym wybitny ukraiński historyk mediewista Jarosław Daszkewycz:

Mazepa przegrał – i dlatego został uznany za zdrajcę. Gdyby wygrał, nikt za takiego by go nie uważał. Tak jak nikt nie określał tym mianem Jerzego Waszyngtona, który wraz z podobnie mu myślącymi „zdradził” brytyjską Koronę, zagarnął brytyjskie ziemie i stworzył Stany Zjednoczone Ameryki. Tak jak nikt nie uważał za zdrajcę Simóna Bolívara, który „zdradził” Koronę hiszpańską i rozpoczął ruch na rzecz niepodległości hiszpańskich posiadłości w Ameryce Południowej i Środkowej¹.

Warto rozwinąć ten wątek, wymieniając kilka innych prominentnych postaci, które mimo niełatwej biografii stały się dumą swoich krajów i narodów. Bohater narodowy Węgier Lajos Kossuth nie doczekał niepodległości swojego kraju, podobnie jak hetman Orlik zmarł na wygnaniu. Bohater Białorusi Kastuś Kalinowski po przegranej wojnie pozostawił swoim rodakom odwieczny testament, który do dziś pozostaje aktualny. Z kolei Tadeusz Kościuszko jest postacią ważną nie tylko w historii Polski,

---

¹ Я. Дашкевич, *Іван Мазепа (Іван Мазепа і Росія)*, w: *idem, Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів 2006, s. 199 (jeśli nie zaznaczono inaczej, cytaty podano w przekładzie tłumacza).

ale i Stanów Zjednoczonych. Filipa Orlika z pewnością można uznać za bohatera Białorusi, jak dowodzi autor rozprawy *Імя Піліпа Орліка у беларускай гісторыі*², na poparcie przywołując uruchomiony w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku przez Białoruską Fundację Kultury przy wsparciu Państwowego Komitetu Nauki i Techniki program „Powrót imion” („Вяртанне імёнаў”). Wśród urodzonych na Białorusi Filip Orlik przedstawiany jest jako ukraiński mąż stanu, a także „poliglota, historyk, teolog, polityk, poeta, publicysta”³. Badacze dopatrują się analogii między konstytucją Orlika z 1710 r. a jednym z najwybitniejszych dokumentów normatywnych – Statutem Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r., który został uznany za „najnowocześniejszy wówczas kodeks w Europie”⁴.

Opisując działania mazepowców, Orest Subtelny przywołał powstania szlachty wschodnioeuropejskiej z początku XVIII w.:

Podobnie jak Rakoczy⁵, Kantemir⁶, Patkul⁷ i Leszczyński⁸ w swoich krajach, Mazepa i Orlik przewodzili ukraińskim elitom w walkę z obcym absolutyzmem; w tym przypadku przeciwko temu, co Moskwa starała się wprowadzić na Ukrainie. Ich opór wobec centralizujących reform Piotra I opierał się na przekonaniu, że naruszały one traktat perejaśławski z 1654 r., który według Ukraińców gwarantował im samorządność. Ponieważ było to stulecie, w którym atak na autonomię kraju oznaczał w praktyce ograniczenie praw i przywilejów politycznych elity, dążenie Mazepy, Orlika i oficerów do zabezpieczenia ich interesów ściśle spletało się z troską o dobro i wolę ich „ukochanej ojczyzny, Ukrainy”. Połączenie pragmatyzmu i altruizmu jest typowe dla patriotyzmu szlacheckiego w XVII–XVIII w. Ten patriotyzm miał o wiele bardziej konkretną, można powiedzieć bardziej organiczną podstawę niż idealistyczny nacjonalizm XIX i XX w.⁹

² Л. Собалева, *Імя Піліпа Орліка ў беларускай гісторыі*, w: *Піліп Орлік – гетман і автор першай конституції України*, oprac. Г. Калюжна, red. Л. Ясинський, Мінськ 2006, s. 73–77.

³ *Ibidem*, s. 77.

⁴ *Ibidem*, s. 74.

⁵ Franciszek II Rakoczy (1676–1735) – magnat węgierski, w latach 1703–1711 przywódca powstania przeciwko Habsburgom. Oprócz Węgrów brali w nim udział także Niemcy, Rumuni i Ukraińcy.

⁶ Dymitr Kantemir (1673–1723) – gospodar Mołdawii, naukowiec, humanista, pisarz. W 1708 r. zbuntował się wraz z bojarami swojego kraju przeciwko sułtanowi osmańskiemu.

⁷ Jan Reinhold von Patkul (1660–1707) – polityk inflancki, działający w służbie szwedzkiej, saskiej i carskiej, stanął na czele ruchu szlachty inflanckiej przeciwko szwedzkiemu absolutyzmowi. Za zdradę skazany przez Karola XII na karę śmierci.

⁸ Stanisław Leszczyński (1677–1766) – król polski w latach 1704–1709 i 1735–1736.

⁹ О. Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.*, tłum. z j. ang. В. Кулик, Київ 2019, s. 153.

Informacje biograficzne o autorze diariusza

Pierwsza biografia Filipa Orlika autorstwa Antoniego Petruszewicza została wydana we Lwowie w 200. rocznicę urodzin hetmana, w 1872 r., pt. *Филипп Орлик, последний польский гетман Западной Украины, 1709–1740*. Wzmiankę o niej zawarła w swoim dziele Iryna Dmytryszyn¹⁰, ale ani jej, ani mnie nie udało się do tej pracy dotrzeć.

Borys Krupnycki postawił w swojej monografii tezę, że Orlik to „stare szlacheckie nazwisko”¹¹, rozpowszechnione w Czechach, na Morawach i na Śląsku¹², spróbujmy jednak zweryfikować ją w materiale źródłowym. Piotr Nałęcz-Małachowski łączy to nazwisko z herbem Nowina: „Orlicki herbu Nowina. Orlik herbu Nowina”¹³, charakteryzując go następująco:

Nowina Herb. W polu błękitnym ucho od kotła białe obydwoma końcami do góry, a barkiem na dół, w środku jego miecz z rękojeścią do góry, końcem na dół. W hełmie niby klęcząca na koronie noga zbrojna z ostrogą, w lewą stronę podeszwą obróconą. Nabyty za panowania Bolesława III Krzywoustą po walce wojennej pod Haliczem¹⁴.

Z kolei Kasper Niesiecki w *Herbarzu Polskim* podaje takie informacje:

Orlicki herbu Nowina, a przedtem Orlikowie. Z tych Stanisław Orlik z Łazisk kawaler Jerolimitański żupnik Ruski, zmarły 1540, którego nagrobek w Krakowie u Ś. Trójcy; ten z Komorowską herbu Korczak Katarzyną zostawił dwóch synów. Orlikowna Seweryna Chamca herbu Gryf małżonka; Orlicka Samuela Drohojewskiego starosty Miedzialskiego. Stefan Orlik ziemianin Smoleński, którego mężstwo i wierność ku ojczyźnie, chwałą Konstytucje 1662. Fol. 18.¹⁵

---

¹⁰ Zob. I. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація у французькій дипломатії*, Київ 2019, s. 19.

¹¹ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, Варшава 1937, s. 5.

¹² To właśnie na Śląsku, jak dowiadujemy się z początkowej części pamiętnika, Orlik odnalazł w 1720 r. swojego krewnego, barona Karola Orlika. Fakt, że swój polskojęzyczny pamiętnik zatytułował *Diariusz podróży* (*Подорожній діарію*) dał Hannie Dziechcińskiej powód do wskazania analogii do polskich dzienników podróży z czasów saskich; zob. В. Соболев, *Слов'янська щоденникова проза і діаріюш Орлика*, w: *Слов'янські обрії. Доповіді до XIV Міжнародного Славістичного конгресу*, Київ 2008, s. 617–631.

¹³ *Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Królestwie Polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim przez urodzonego Piotra Nałęcza Małachowskiego ziemianina Woiewod. Czernichowskiego ułożony*, Lublin 1805, s. 340.

¹⁴ *Ibidem*, s. 700–701.

¹⁵ *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza*, t. 7, Lipsk 1841, s. 128.

Dawny ród Orlików miał czeskie i białoruskie korzenie. „Przodkami Orlika byli czescy baronowie; jedna z gałęzi tego rodu podczas wojen husyckich XV w. wyemigrowała do Królestwa Polskiego, by później osiąść na zachodniej Białorusi” – pisze Natalia Jakowenko¹⁶. Ołeksandr Rejent i Ihor Kolada wskazują z kolei na metrykę genealogiczną sporządzoną w 1747 r. przez syna hetmana. Feldmarszałek Ludwika XV, Grzegorz Orlik, był przekonany, że korzenie ich rodu sięgają 1121 r.¹⁷

Ojciec hetmana Filipa, Stefan Orlik, zginął w wieku 51 lat pod Chocimiem w bitwie z Turkami 11 listopada 1673 r., walcząc w szeregach wojsk polsko-litewskich. Jego matka, Irena z Małachowskich, pochodziła z prawosławnego litewsko-białoruskiego rodu szlacheckiego herbu Hrymal. Ich syn Filip urodził się 11 października (według starego porządku) 1672 r. we wsi Kasuta, powiat oszmiański, obwód wileński. Pod koniec tego lub na początku następnego roku został ochrzczony w obrządku prawosławnym. Prawdopodobnie najpierw uczył się szkole w miejscowym klasztorze bazylianów, a później kształcił się w jezuickiej Akademii Wileńskiej. W książce *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne* David Frick opisuje ówczesną atmosferę Wilna:

Kultura prawosławna posiadała pewną przewagę w owych czasach: wraz z przejściem Rusi Kijowskiej pod panowanie litewskie, Rusini zaczęli przeprowadzać się na Litwę, przynosząc ze sobą język ruski, który na długo miał się stać oficjalnym językiem kultury. Ruski pozostał językiem dekrétów ziemskich i trybunalskich Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1696¹⁸.

W tamtych właśnie czasach, w ostatniej dekadzie XVII w., u jezuitów w Akademii Wileńskiej nauki pobierał Filip Orlik:

Miasto od dość dawna więc cechowała obecność kultury ruskiej, a użycie kancelaryjnej ruszczyzny pozostanie znakiem litewskiej odrębności na długo po tym, jak elita przestanie posługiwać się tym językiem¹⁹.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XVII w. Irena Orlik wraz z synem przeniosła się na Ukrainę, gdzie w 1694 r. ukończył on Akademię Kijowsko-

---

¹⁶ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 417.

¹⁷ Zob. O. Реєнт, І. Коляда, *Усі гетьмани України*, Харків 2008, s. 297.

¹⁸ D. Frick, *Wstęp*, w: *Wilnianie. Żywoty siedemnastowieczne*, oprac., wstęp i koment. D. Frick, Warszawa 2008, s. XVII.

¹⁹ *Ibidem*, s. XVIII.

-Mohylańską²⁰. Istotną rolę w życiu Filipa odegrał jego nauczyciel, profesor retoryki i filozofii, myśliciel Stefan Jaworski. Prawdopodobnie polecił swojemu uczniowi służbę w kancelarii hetmańskiej.

Zdecydowana większość badaczy wskazuje, że kariera przyszłego hetmana rozpoczęła się w kijowskim konsystorzu duchowym. Oksana Prokopiuk i Maksym Jaremenko starają się naświetlić ten „przedkozacki” okres biografii Orlika, który nie został jeszcze wystarczająco zbadany²¹. Stawiają oni hipotezę, że pełnienie funkcji sekretarza w konsystorzu było rodzajem posłuszeństwa, a przewodnictwo domeną „czarnego duchowieństwa”²². Twierdzą także, że Orlik „zamierzał się ostrzyć”²³. Tak się jednak nie stało, gdyż 23 listopada (według starego porządku) 1698 r. poślubił Annę, córkę pułkownika połtawskiego Pawła Hercyka.

Z wpisu w pamiętniku z 1724 r., w którym Orlik dziękuje Panu Bogu za 26 lat małżeństwa, można wywnioskować, że był to mariaż zawarty z miłości, a nie tylko dla korzyści materialnych (związek ten bowiem umożliwił mu, jak podkreślają niemal wszyscy badacze, wejście w krąg kozackiej arystokracji lewobrzeżnej Ukrainy). Później Orlik został nie tylko sekretarzem generalnym, ale także powiernikiem Iwana Mazepy.

W swojej monografii z 1937 r. Borys Krupnycki podkreśla:

Hetman ukraiński potrzebował takich lojalnych ludzi i mianował Orlika na stanowisko sekretarza generalnego właśnie wtedy, gdy w swoich kalkulacjach dyplomatycznych w coraz większym stopniu zaczął uwzględniać Karola XII i Stanisława Leszczyńskiego. Oczywiście jest, że Orlik był używany w różnych delikatnych misjach²⁴.

Taki pogląd na bieg wydarzeń z perspektywy czasu prezentuje Natalia Jakowenko:

Na wykształconego szlachcica-kancelarzystę szybko zwrócił uwagę Mazepa i w niedługim czasie młody przybysz zaczął szybko wspinać się po szczeblach administracji kozackiej, aby w 1706 r. osiągnąć jedno z najwyższych stanowisk – pisarza

---

²⁰ Nie znamy roku jego przyjęcia do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, ale wiadomo, że w 1692 r. studiował na tamtejszym Wydziale Filozofii.

²¹ О. Прокоп'юк, М. Яременко, *На початку кар'єри: катедральний писар Пилип Орлик*, w: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції „Ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НАУКМА, 14–16 жовтня 2010 року*, red. Н. Яковенко, Київ 2011, s. 41–60.

²² *Ibidem*, s. 55.

²³ *Ibidem*, s. 57–58.

²⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*, s. 7.

generalnego kozackiej elity; w 1698 r. ożenił się z córką pułkownika połtawskiego, Anną Hercyk, a w 1702 r. sam Mazepa został ojcem chrzestnym jego pierwszego syna Hryhora²⁵.

5 kwietnia 1710 r. w Benderach Orlik został wybrany na hetmana w miejsce zmarłego Iwana Mazepy. Wiadomo, że przed śmiercią na swojego następcę hetman wyznaczył swojego synowca Andrzeja Wojnarowskiego. Ów odrzucił jednak ofertę, ale, jak podkreśla Natalia Jakowenko, chciał zatrzymać spadek. Taras Czuchlib przytacza fragment przemówienia, wygłoszonego w stylu antycznych oratorów przez nowo wybranego hetmana podczas przyjęcia w obozie szwedzkiego króla Karola XII²⁶. Orlik przysiągł wówczas kontynuować dzieło Mazepy.

W latach 1711 i 1712 próbował zaprowadzić swoją władzę na Ukrainie, kontynuując – jak podkreśla Orest Subtelny – walkę zbrojną. W 1714 r., razem z Karolem XII, przebywał w Mołdawii, a następnie udał się z nim do Szwecji, gdzie pozostał do 1720 r. Jako jeden z pierwszych okres ten przybliżył w 1909 r. Alfred Jensen²⁷, a ostatnio Teofil Rendiuk²⁸.

Diariusz podróży z lat 1720–1723 odtwarza okoliczności podróży przez Niemcy i Czechy do Polski, gdzie hetman przebywał do marca 1722 r. Następnie wyjechał z Polski do Turcji. Przez pewien czas pozostał w Chocimiu, będącym wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego, co szczególnie podkreśla rumuński badacz, analizujący biografię i działalność państwową hetmana w podziale na sześć okresów:

Chocim był wówczas częścią Księstwa Mołdawskiego. Dlatego też F. Orlikowi zależało na tym, aby dowiedzieć się jak najwięcej o Mołdawii i odwiedzić miejsce pochówku swojego ojca – miasto Chocim, gdzie prawie pół wieku później – w 1722 r. – spędził część swego trudnego, ale szlachetnego życia²⁹.

Dalej napisał, że przebywał „w krainie żałoby” i „w więzieniu” w Salonikach. Z zapisków z 1724 r. dowiadujemy się, że na sześć miesięcy, gdy w mieście tym szalała epidemia, schronił się w podmiejskiej wsi. Pobyt w Salonikach był punktem zwrotnym w losach emigranta. Powoli zaczynał rozumieć beznadziejność swojej sytuacji. Pozostał tam na dwanaście długich

²⁵ N. Jakowenko, *op. cit.*, s. 417.

²⁶ Т. Чухліб, *Пилип Орлик*, Київ 2008, s. 19.

²⁷ Zob. A. Енсен, *Орлик у Швеції*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” 92, 1909, s. 94–112.

²⁸ Т. Рендюк, *Пилип Орлик: молдавські та румунські шляхи*, Чернівці 2013, s. 7–11.

²⁹ *Ibidem*, s. 10.

lat, z dala od swego otoczenia, od żony i dzieci. Nazwie te lata babilońską niewolą i więzieniem, będzie narzekał na pecha i marzył o ucieczce. Poważnie dawało mu się we znaki wyobcowanie, ponadto według jednej z hipotez zmarł tam Michał, jedyny z jego ośmiorga dzieci, który pozostał z ojcem. Tam też hetman dowiedział się o ślubie swojej córki Anastazji z generałem Iwanem Steinflicktem, o narodzinach wnuków, najpierw Karola i Filipa, a następnie w 1726 r. także wnuczki, o przedwczesnej śmierci ich matki, najstarszej swej córki. Z kolei syn Grzegorz przyjechał do niego w 1730 r., ale ponieważ były to odwiedziny potajemne, ojciec nie mógł nawet podzielić się z przyjaciółmi radością, że to jego syn.

Było jasne, że ze względu na cara uważano za konieczne trzymanie Orlika w odosobnieniu, niejako w rezerwie, jego przybycie bowiem było dogodnie dla rządu tureckiego. W jego osobie Porta miała zakładnika, którego można było wykorzystać w negocjacjach z zagranicą. W razie wojny z Moskwą Orlik mógłby się okazać jeszcze bardziej przydatny³⁰.

Pod koniec 1734 r. hetman otrzymał ze Stambułu pozwolenie na opuszczenie Salonik³¹. Najpierw przebywał w sułtańskiej rezydencji w Kauszanach³². Był to czas, kiedy aktywnie korespondował z Siczą Zaporoską, naznaczony jednak rozczarowaniem: Sicz znalazła się bowiem pod panowaniem Moskwy. Pod koniec 1739 r. został zmuszony do przeniesienia się z Jass do Bukaresztu, gdyż stolicę Mołdawii 1 września 1739 r. zajęły wojska rosyjskie. Za zgodą sułtana odwiedził Bendery (1742 r.) i spotkał się z pułkownikiem Sawą Czalijem. Borys Krupnycki w swojej monografii przeanalizował działania dyplomatyczne Filipa Orlika podczas jego pobytu zarówno w Benderach³³, jak i w Europie³⁴.

³⁰ Zob. Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, Київ 1991 (repr. wyd.: Мюнхен 1956), s. 52.

³¹ Według dziennika pobyt w Salonikach wcale nie był honorowym zesłaniem, jak twierdzi dyplomata Teofil Rendiuk (*idem, op. cit.*, s. 144). Załącznikiem do tej pracy jest tłumaczenie konstytucji i fragment diariusza z 1722 r. na język ukraiński i rumuński; *ibidem*, s. 177–238.

³² Kauszany (oryg. Căușeni) to miasto w Mołdawii, stolica rejonu Căușeni, położone w odległości 24 km na południe od Bender.

³³ Krupnycki pisze o dwóch okresach: 1709–1711, kiedy Orlik został hetmanem i 1711–1714, w którym badacz przybliża takie kwestie, jak turecka orientacja Orlika; zob. *idem*, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності*, s. 62–73; *Поворот П. Орлика на шведський бік*, w: *ibidem*, s. 73–86; *Орієнтацію П. Орлика на офіційну Польщу*, w: *ibidem*, s. 86–108. Piąty i szósty rozdział swojej pracy Krupnycki poświęcił działalności dyplomatycznej Orlika w Turcji, wyodrębniając lata 1722–1728, czyli pierwszy okres działalności emigracyjnej, oraz 1729–1742 – współpracę z synem Grzegorzem.

³⁴ Pobyt Orlika w Europie (1715–1722) Krupnycki dzieli na działalność w Szwecji oraz brzesławski i krakowski okres twórczości; *ibidem*, s. 122–135.

Hetman zmarł 24 maja 1742 r.³⁵ Hospodar Mołdawii Konstantyn Mavrocordat (1741–1743) podjął, jak określa Teofil Rendiuk, „niezwykłą, ale szlachetną decyzję. Według renomowanego rumuńskiego historyka P[etre’a] Panaitescu hetman został pochowany w katedrze metropolitalnej w Jassach”³⁶.

W swoim dzienniku Jewhen Małaniuk napisał:

Rok 1742 – w mołdawskich Jassach (26 maja) na wygnaniu, ubóstwie i zapomnieniu. („Moskwa panuje wszędzie... W moim strasznym życiu, kiedy nadzieja w Bogu jedna mi została, w majestatycznych zwrotkach mądrego Dantego odnalazłem odwagę i pociechę”) umiera Filip Orlik. I został pochowany na koszt mołdawskiego hospodara. A w tym samym roku syn kozaka rejestrowego z pułku czernihowskiego – Grigorija Rozuma – „nadworny bandurzysta” Aleksiej Razumowski³⁷, poślubia Elżbietę, cesarzową Wszechrusi... Dziwna jest nasza historia³⁸.

Fragment pamiętnika z lat 1720–1723, opublikowany przez Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza w 1936 r.³⁹, przybliżył tylko kilka nieznanych wcześniej wątków w biografii Orlika. Dwadzieścia lat później, 16 września 1958 r., siła tego odkrycia wybrzmiała dramatycznie we wspomnianej już notatce z dziennika dwudziestowiecznego emigranta Jewhena Małaniuka.

Stan badań nad pamiętnikiem Orlika: megalomania czy powrót do źródeł?

Na temat Orlika prowadzono już wiele badań i opublikowano dużo prac popularnonaukowych. Ze względu na bogatą literaturę poświęconą biografii hetmana⁴⁰ Daniel Beauvois rozpoczyna swoje rozważania od ironicznego

---

³⁵ Do tej pory nie ma zgody co do dnia śmierci hetmana, w literaturze współistnieją różne przekazy: Jewhen Małaniuk wskazuje 26 V 1742 r., Natalia Jakowenko zaś podaje datę według nowego porządku, 4 czerwca, dodając, że miejsce pochówku nie jest znane; *eadem*, *op. cit.*, s. 421.

³⁶ Zob. Т. Рендюк, *op. cit.*, s. 147.

³⁷ Aleksiej Razumowski (1709–1771) – dworski chórzysta, później hrabia Rzeszy, feldmarszałek rosyjski. W 1742 r. potajemnie poślubił cesarzową Elżbietę Piotrowną, córkę Piotra I. Z jego pomocą odrodził się hetmanat na Ukrainie.

³⁸ Є. Маланюк, *Нотатники 1936–1968*, Київ 2007, s. 139–140.

³⁹ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика*, опрас. Я. із Токар Токаржевський Карашевич, Варшава 1936.

⁴⁰ Zob. В. Різниченко, *Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). З нагоди 175 роковин з часу його смерті*, Київ 1918; М. Костомаров, *Мазепинці*, „Український історичний журнал”

stwierdzenia: Filip Orlik znany jest na Ukrainie w wyniku graniczących z „megalomanią” nadużyć niektórych historyków⁴¹, którzy, jego zdaniem, nie mają legitymacji narodowej. W rzeczywistości w ciągu ostatnich trzydziestu lat znacznie powiększył się korpus tekstów dotyczących życia i twórczości Orlika⁴². Pośród nich są również pozycje wielowymiarowe⁴³. Nakreśliśmy główne etapy badań prowadzonych nad osobistym dokumentem Orlika.

Rękopis diariusza Orlika wzbudza zainteresowanie badaczy od dawna. Prawdopodobnie pod koniec XVIII lub na początku XIX w. sporządzono niekompletną kopię liczącą 3000 stron rękopisu. Wiadomo, że w 1804 r. egzemplarz ten należał do hr. Stanisława Zamoyskiego, za którego pośrednictwem trafił do księgozbioru książąt Czartoryskich w Puławach, a obecnie znajduje się w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie (rkps 1977). Mikrofilm skróconej kopii dziennika Orlika, wykonany przez trzech anonimowych polskich paleografów i przygotowany do druku w 1830 r., jest również dostępny w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁴⁴. Cenzor Szaniawski udzielił zezwolenia na tę publikację w Warszawie 8 lipca 1830 r., choć nie doszła ona do skutku ani wtedy (ze względu na wybuch powstania listopadowego), ani później. Przeczytanie kopii zajęło mi dużo czasu, ale pomogło w odcyfrowaniu rękopisu Orlika. Analiza porównawcza kopii z oryginałem pamiętnika z 1724 r. pokazuje, że niekompletność, a czasem

---

1990, 8, 10, 11, 12; 1991, 1, 2, 3; O. Субтельний, *Мазепинці...*; O. Реєнт, I. Коляда, *op. cit.*, s. 297–320; Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля...*

⁴¹ Д. Бовуа, „Щоденник” Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу, „Український археографічний щорічник” (nowa seria) 8/9, 2004, 11/12, s. 322.

⁴² П. Орлик, *Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори*, оргас. і прзур. М. Трофимук, В. Шевчук, Київ 2006; О. Трофимук, *Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції*, Львів 2008; *idem*, *Творчість Пилипа Орлика. Пошук міфу Мазепинської України*, w: *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / Mazepa and His Time. History, Culture, Society*, red. G. Siedina, Alessandria 2004, s. 503–515; М. Трофимук, *Синтаксичні конструкції як засіб сугестії барокового письменства кінця XVII – поч. XVIII ст.*, „Історико-філологічний вестник Українського інституту” 1, 1997; В. Кравцевич-Рожнецкий, *Амбасадор казацького народу*, Київ 2004; *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

⁴³ Na przykład w 1837 r. ukazała się książka Michała Czajkowskiego, w której autor twierdził, jakoby Orlik najpierw był „assawulą przy Mazepie, a po śmierci Hordęńskiego obrany został Koszowym Attamanem. Odszczepił się od swej wiary i przyjął Mahometańską, ożenił się z Tatarką – Zaporozce zrzucili go z Attamaństwa, a jeden z nich własną go ręką zabił – tak mówi historija”; *Powieści kozackie Michała Czajkowskiego*, Paryż 1837, s. 39, zob. przyp.

⁴⁴ BN, mkf 16748, Diariusz Podróży który w Imie Troycy Przenajsiwęższej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10, kopia.

niechlujność kopii „skutkowała wieloma nieporozumieniami na temat autora pamiętnika”⁴⁵.

Jako jeden z pierwszych rękopis nr 1977 zawierający kopię liczącego 800 stron pamiętnika opisał Franciszek Rawita-Gawroński⁴⁶. Pod koniec XIX w. znalazł on w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie ową kopię sporządzoną – jak już wspomniano – przez anonimowych paleografów⁴⁷ oraz wykorzystał ją do zapoznania się z życiem „nieuznanego przez żadne państwo Hetmana Ukrainy, jednego z najwykształceńszych i najdzielniejszych, jakiego kiedykolwiek Ukraina posiadała”⁴⁸.

Ciekawą kwestią wydaje się nawiązywanie w okresie międzywojennym do wielu zagadnień związanych z emigracyjnymi losami hetmana i jego pamiętnikiem⁴⁹. Znaczące jest, że rękopis został odczytany i opublikowany przez Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie⁵⁰. W rezultacie w 1936 r. ukazała się przywoływana już edycja Jana Tokarzewskiego-Karaszewicza, który odczytał z rękopisu, zredagował i przygotował do druku fragment obejmujący lata 1720–1723, czyli okres życia hetmana na wygnaniu⁵¹. W aneksie zawarł też kilka dokumentów (materiały o Orliku z archiwów sztokholmskich, drezdeńskich i pruskich). Tokarzewski-Karaszewicz, wychodząc z założenia, że niezwykle wagę ma przede wszystkim oryginał, a nie kopia⁵², zamierzał przeczytać cały rękopis i wydrukować wszystkie pięć tomów pamiętnika, a osobno – w tomie szóstym – przedstawić biografię hetmana ze szczegółowymi informacjami o rodzinie „hrabiów Łazyskich Orlików i rodzin pokrewnych, zbiory dokumentów dodatkowych, uzupełnienia i rejestry”⁵³. Nie zdołał jednak zrealizować tego zamierzenia.

Rok później, w 1937 r., Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie wydał opracowanie Borysa Krupnyckiego o emigracyjnej działalności politycznej hetmana⁵⁴. Ta obszerna rozprawa odegrała ważną rolę w badaniach nad

⁴⁵ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), s. IX.

⁴⁶ F. Rawita-Gawroński, *Filip Orlik jako hetman kozacki*, „Biblioteka Warszawska” 1899, s. 394–395.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 394.

⁴⁹ W tym czasie we Francji Ilko Borszczak pracował nad materiałami ojca i syna Orlików, ale jego książki były przez lata objęte zakazem i ukazały się dopiero w niepodległej Ukrainie.

⁵⁰ Ta instytucja naukowo-badawcza działała w Warszawie w latach 1930–1939.

⁵¹ *Діярий гетьмана Пилипа Орлика...* (1936).

⁵² *Ibidem*, s. VI.

⁵³ *Ibidem*, s. IX.

⁵⁴ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності...*

biografią i aktywnością polityczną i dyplomatyczną Filipa Orlika⁵⁵. Powstała ona dzięki szczególnej atmosferze kreowanej przez tygodnik „Biuletyn Polsko-Ukraiński” (1932–1938).

Publikowany w Warszawie „Biuletyn Polsko-Ukraiński” wielokrotnie przywoływał postać Filipa Orlika w kontekście ówczesnej emigracji ukraińskiej jako pierwszej emigracji politycznej w Europie. Zwróćmy uwagę na kilka publikacji. Oprócz artykułów Jarosława Dryhynycza o Iwanie Mazepie⁵⁶ warto wskazać jeszcze dwa tytuły z 1934 r. – autorstwa Jerzego Janowicza i Jana Reychmana oraz artykuł tego drugiego z 1937 r., podpisany kryptonimami J.R.⁵⁷, a także rozprawę koncepcyjną Józefa Łobodowskiego⁵⁸, który zaproponował nowe spojrzenie na historyczną rolę Orlika: hetman był inicjatorem nie tylko pierwszej ukraińskiej, ale i w ogóle pierwszej emigracji politycznej w Europie. Koncepcje ojca i syna Orlików wyprzedzały swój czas, zawierały pojęcie „prawa narodów”, które upowszechniło się w Europie dopiero w XIX w. i później.

Zagadnienie ukraińskiej emigracji wzbudziło zainteresowanie badaczy. Według Jana Reychmana jej przywódcami byli Filip, a następnie Grzegorz Orlik⁵⁹. Historyk porównuje ówczesną emigrację ukraińską z wychodźstwem Stuartów w Anglii. To drugie zjawisko opierało się przede wszystkim na elementach dynastycznych, bez głębszego odniesienia do kwestii społecznych. Natomiast Orlikowie, nie roszcząc sobie ani nie kwestionując praw do hetmanatu lub, jak powiada Reychman, „korony ukraińskiej”, poparli prawo ludu kozackiego do wolności, odwołując się tym samym do pojęcia prawa, które nie było jeszcze wówczas sformułowane, a urzeczywistnione zostało dopiero na przełomie XIX i XX w. pod postacią „prawa do samostanowienia”⁶⁰.

⁵⁵ Recenzując książkę Krupnyckiego, Józef Łobodowski napisał, że monografia o Orliku, oparta na bogatym i solidnym materiale historycznym, jest czymś znacznie więcej niż rozprawą naukową lub zwykłym szkicem o działalności politycznej hetmana. Nazwał ją „nieocenionym przyczynkiem do poznania istoty imperializmu moskiewskiego, takiego, jakim był od wieków i dalej jest... jeśli w ogóle aforyzm o »historii – nauczycielce narodów« był słuszny, to przede wszystkim w tym przypadku”; *idem*, *Książka o hetmanie Orliku*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1938, 23(262), s. 246.

⁵⁶ J. Dryhynycz, *Iwan Mazepa*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1936, 15(154), s. 145–147; 16(155), s. 154–157; 17(156), s. 166 (dokończenie).

⁵⁷ J. Janowicz, *Z ideologii politycznej pierwszej ukraińskiej emigracji*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, 3(38), s. 4–6; J. Reychman, *Pierwsza polityczna emigracja w Europie*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, 8(43), s. 1–3; *idem*, *Polityka wolności*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1937, 4(195), s. 37–39.

⁵⁸ J. Łobodowski, *op. cit.*, s. 245–246.

⁵⁹ J. Reychman, *Pierwsza polityczna emigracja w Europie...*, s. 2.

⁶⁰ *Ibidem*.

Nie sposób też nie wspomnieć prowadzonych w Polsce badań biograficznych dotyczących członków rodziny Orlików, których wyniki zostały upublicznione w biogramach zamieszczonych w poszczególnych tomach *Polskiego słownika biograficznego*. Mowa tu zwłaszcza o artykułach Józefa Gierowskiego o Filipie Orliku, Emanuela Rostworowskiego o Grzegorz Orliku, a także Michała Domańskiego o krewnym wyżej przywołanych – Stanisławie Orliku⁶¹.

Jeśli chodzi o amerykańskie i kanadyjskie badania dotyczące życia i działalności Filipa Orlika, to jest na ten temat osobna rozprawa⁶². Tu przywołajmy jedynie tytułem przykłady tłumaczenia na język angielski znanych dzieł Borysa Krupnyckiego, Romana Smala-Stockiego i Ilko Borszczaka, a także monografie, wśród których prym wiodą opracowania syntetyczne, zwłaszcza dzieło Oresta Subtelnego⁶³, którego ukraiński przekład ukazał się już dwa razy. W ramach serii „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts” opublikowano też faksymile, niestety nieczytelne, pamiętnika Orlika – najpierw w tomie szóstym ze wstępem Omeljana Pritsaka, a w kolejnym roku w tomie piątym ze wstępem Oresta Subtelnego⁶⁴.

Także w ostatnich latach badacze podejmują refleksję nad omawianą postacią i jej działalnością. 14–16 października 2010 r. w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej z inicjatywy Natalii Jakowenko odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa „Ad fontes”, zorganizowana z okazji 300. rocznicy ogłoszenia konstytucji Filipa Orlika. W trakcie obrad poruszono kwestie związane z osobą hetmana i zdefiniowano główne kierunki badawcze: oprócz jego biografii także między innymi kontekst intelektualny i kulturowy oraz polityczny, zarówno jego działalności, jak i konstytucji benderskiej⁶⁵.

Współczesne opracowania, w przededniu 350. rocznicy urodzin Filipa Orlika, ukazują jego działalność jako głównego kontynuatora idei Iwana

---

⁶¹ J.A. Gierowski, *Orlik Filip herbu Nowina (1672–1742)*, w: PSB, t. 24, 1979, s. 198–202; E. Rostworowski, *Orlik Grzegorz (Hrehory) Piotr h. Nowina (1702–1759)*, w: *ibidem*, s. 202–205; M. Domański, *Orlik Stanisław herbu Nowina (zmarł 1559)*, w: *ibidem*, s. 205–207.

⁶² Zob. Ю. Кудінов, *Постать гетьмана Пилипа Орлика у студіях істориків США та Канади: від глорифікації до об'єктивного розгляду (1950–2000 рр.)*, „Гілея” 61, 2012, s. 172–177.

⁶³ O. Subtelny, *The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century*, New York 1981.

⁶⁴ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1727–1731)*, wstęp O. Pritsak, Cambridge (MA) 1988 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 6); *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)*, wstęp O. Subtelny, Cambridge (MA) 1989 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, 5).

⁶⁵ Zob. publikację pokonferencyjną: *Пилип Орлик: життя, політика, тексти...*

Mazepy. A to jeden z przewodnich motywów jego pamiętnika. Kolejnym ważnym wątkiem jest wyjątkowa religijność autora, co podkreśla większość badaczy. Hetman odwiedził niemal wszystkie kościoły w Salonikach i napisał dwie lub trzy intencje mszalne za zdrowie swojej żony Anny i ośmiorga dzieci. Stosunki z Grekami z Salonik nie zawsze układały się idealnie, niektórzy duchowni nie doceniali bowiem jego europejskości, wiedzy, erudycji, nazywali go łacinnikiem, zaczepiali, na przykład jak „arcykapłan głupi i szalony”, który – jak pisze Orlik – „uważając mnie za heretyka, jak oni mówią, za łacinnika, wątpił w dopuszczenie mnie do komunii i pobiegł zasięgnąć rady swego metropolity i spowiednika”.

Współcześni badacze podkreślają, że: „Cały jego światopogląd jest przepojony pobożnością: jest prosty, solidny, organiczny i jednocześnie teoretycznie zasadny”⁶⁶. Jego zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół teologii, historii i polityki, co bardzo wyraźnie widać w dywagacjach teologicznych, w które obfituje rękopis z 1726 r.

Filip Orlik był człowiekiem książki. Psalmi, Księga Koheleta i św. Augustyn to źródła, z którymi się nie rozstawał, szukając pocieszenia w religii. O jego preferencjach intelektualnych i erudycji dowiadujemy się z publikacji Ilko Borszczaka i Petra Zlenki⁶⁷. Wśród książek Orlika były też dzieła Herodota, Strabona, Pliniusza, Wergiliusza, Owidiusza. W Szwecji zakupił holenderskie wydanie *Telemachusa* François Fénelona z 1719 r. i oddawał się lekturze w drodze do Salonik. Ze szczególnym zainteresowaniem czytał gazety holenderskie (jako najlepiej wówczas poinformowane) oraz francuskie, włoskie i niemieckie – w dzienniku znajdziemy ciekawe komentarze na temat znalezionych tam informacji⁶⁸. W jego bibliotece znajdowały się też dzieła Dantego, Moliera, Szekspira – z *Ryszarda III* i *Króla Leara* robił notatki po francusku. Poznawał również prace elokwentnych kaznodziejów francuskich, interesował się też kwestiami prawnymi, a jako polityk z prasy i rozmów z podróżnymi czerpał informacje o tym, co dzieje się w świecie.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 175.

⁶⁷ І. Борщак, Данте й Орлик, „Українська Трибуна” 1922, 22, s. 2–3 (ważna jest również jego praca w języku włoskim: *L'atamanno ucraino Filippo Orlik su Dante*, „L'Europa orientale” 4, 1924, 3, s. 169 n.); *idem*, В книгозбірні гетьмана Орлика, „Літературно-Науковий Вісник” 11, 1923, s. 260–266; *idem*, Пилип Орлик – книжник, „Бібліографічні вісті” 1929, 2–3, s. 48–53; П. Зленко, Українські приватні бібліотеки (Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського), „Українська книга” 9–10, 1937, s. 197–203.

⁶⁸ Różnorodne pod względem treści i tonu: zarówno pozytywne i afirmujące życie, jak też tragiczne, dramatyczne, a czasem sarkastyczne, jak np. w przypadku komentowania historii małżeństw kazirodczych w prasie europejskiej. Orlik kończy swoje rozważania dowcipnym przysłowiem: „jaka wiara, taka ofiara”.

Osobnym tematem są stosunki Filipa i Grzegorza Orlików z Wolterem. Wiadomo, że Orlik-syn przekazał filozofowi wiele cennych materiałów swego ojca, które posłużyły za podstawę *Historii Karola XII*.

Dominującym motywem współczesnych badań jest wątek idei wyzwolenia Ukrainy, którą Orlikowi udało się rozwinąć do oryginalnej doktryny, będącej fundamentem prometeizmu. Podkreślano to już często na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”, a zagadnienie to rozwinął w 2018 r. Paweł Kowal⁶⁹, przybliżając ewolucję idei prometeizmu: od Orlika przez Czartoryskich, polską emigrację XIX w., po koncepcje Piłsudskiego.

Wśród najnowszych publikacji warto też wskazać się monografię Iryny Dmytryszyn poświęconą Grzegorzowi Piotrowi Orlikowi, w której nawiązuje ona też do postaci hetmana⁷⁰.

Nie sposób przeanalizować tu wszystkich, licznych i różnorodnych, zarówno naukowych, jak i popularnonaukowych publikacji o pamiętniku Orlika. Podsumowując ten krótki przegląd, pozwolę sobie zauważyć, że obszerny rękopis Orlika (3000 stron) z powodzeniem mógłby się wpisać w kontekst światowy i zostać włączony do takiego nowoczesnego zbioru, jak na przykład *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*⁷¹. Niewątpliwie jest to jedno z największych tego typu źródeł.

W tym ego-dokumencie odnajdujemy głęboko osobiste reakcje autora na wszystko, co się z nim i wokół niego dzieje, a także na wiadomości ze świata, dziejące się na arenie międzynarodowej. *Diariusz podróży*, napisany na wygnaniu, to prawdziwy dziennik wygnania: *ignis et aquae interdictio*⁷².

Podstawa wydania

Oryginał diariusza Filipa Orlika z lat 1720–1732 znajduje się w Archiwum Dyplomatycznym Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji⁷³, obejmuje

---

⁶⁹ P. Kowal, *Testament Prometeusza. Źródła polityki wschodniej III Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wojnowice 2018.

⁷⁰ І. Дмитришин, *Григорій Орлик або Козацька нація...*, s. 222–223.

⁷¹ *Remarkable Diaries. The World's Greatest Diaries, Journals, Notebooks, and Letters*, wstęp K. Williams, oprac. R.G. Grant, A. Humphreys, E. Ripley, I. Zachek, New York 2020.

⁷² Łac. „zakaz wody i ognia” (zesłanie na wygnanie); C. Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Warszawa 1970, s. 91.

⁷³ Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, sygn. MD Pologne, P.18006, P 18007, Vues:956 [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais], 5 vol. in-fol. Original, vol. 7 – 278 folio, vol. 8 – 412 folio, vol. 9 – 437 folio, vol. 10 – 485 folio, vol. 11 – 510 folio.

około 3000 rękopiśmiennych stron. Podstawą niniejszego wydania jest fragment tego oryginału obejmujący lata 1725 i 1726. W 2013 r. ukraińskie wydawnictwo „Tempora” wydało cyfrową kopię oryginalnego rękopisu Orlika znajdującego się w Paryżu, odtwarzając pełny tekst⁷⁴. Ponadto w Polsce przechowywane są dwie kopie: w Bibliotece Narodowej w Warszawie skrócona, 800-stronicowa, sporządzona przez anonimowych polskich paleografów⁷⁵, a także w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie⁷⁶.

Moja praca z rękopisem realizowana była w trzech etapach. Pierwszym było odczytanie kopii przechowywanej w BN. W drugiej kolejności zapoznałam się z przygotowanym do druku w 2010 r. dziennikiem hetmana z 1724 r.⁷⁷, odczytanym i przetłumaczonym na język ukraiński na podstawie przywołanego już wydania faksymilowego z 1989 r.⁷⁸ Najbardziej owocny okazał się etap trzeci, w trakcie prac nad tekstem oryginalnym (w 2012 r.), przechowywanym w Archiwum Dyplomatycznym francuskiego MSZ, okazało się bowiem, że w wydaniu faksymilowym Ukrainian Research Institute z lat 1988–1989 brakowało kilku ważnych fragmentów pamiętnika. Z niewiadomego powodu pominięto tam na przykład notatki poczynione w formie tabelarycznej czy fragment *Pro memoria* (skopiowali go anonimowi polscy paleografowie). Przez długi czas uważano, że jedna ze stron faksymile jest zalana atramentem, podczas gdy konfrontacja z oryginałem pokazała, że zawiera jedyny znany rysunek wykonany przez autora pamiętnika⁷⁹.

⁷⁴ П. Орлик, *Діаріюш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*, t. 1–5, oprac. О. Ковалевська, І. Дмитришин, Київ 2013.

⁷⁵ BN, mkf 16748, *Diariusz Podróży* który w Imię Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10; zob. też B. Sobolew, *Помножені часом світи (факсиміле Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльно-зіставне вивчення, спроба перша)*, „Схід” 2009, 99, s. 3–11.

⁷⁶ BCz, rkps 1977, Filip Orlik, *Diariusze*.

⁷⁷ Faksymile z 1724 r. to 432 strony manuskryptu Orlika, co stanowiło odpowiednio 216 stron wydania harwardzkiego, gdyż podczas publikacji na jednej stronie formatu A4 wydawcy umieścili 2 strony rękopisu. W związku z tym harwardzkie wydanie – *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...*; *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1727–1731)...* – to łącznie ponad 1600 stron faksymiliów, ale faktycznie dwa razy więcej, ok. 3,5 tys. stron rękopisu. Natomiast kopia ma 800 stron formatu A4.

⁷⁸ *The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...* Na każdej stronie znajdują się dwie odręcznie napisane strony. Jak się okazało, przyczyną trudności z odczytaniem wydania faksymilowego nie zawsze było pismo Orlika, lecz słaba jakość publikacji.

⁷⁹ Orlik szkicuje w dzienniku źródło *agiasmos* (wody święconej), które zwiedził, objasnając obok rysunek w dziesięciu punktach. Podróż do świętych źródeł, w które obfitowały Saloniki, to jeden z niewielu sposobów na urozmaicenie życia zakładnika i poprawę jego zdrowia. O takich chwilach radości i odpoczynku świadczą także szkice etnograficzne, krótkie,

Rok 1725 w diariuszu Orlika jest krótki, według wydaniu faksymilowego Ukrainian Research Institute z lat 1988–1989⁸⁰ obejmuje tylko kilka stron (s. 652–658), na s. 659 zaczyna się już rok 1726. Jednak edycja wydawnictwa „Tempora”⁸¹ zawiera jeszcze fragment (s. 781–793), którego brak w wydaniu faksymilowym, a ponadto dodatek w języku francuskim (s. 795–819) odpowiadający archiwalnej paginacji od s. 397 do 409. Pod tytułem „Notata ex Ecclesiaste” (z Księgi Koheleeta) na s. 795–798 znajdujemy zapiski drobnym pismem po francusku i łacinie. To zapewne konspekt, podobnie jak „Ex Libro Sapientia[e]” (z Księgi Mądrości) na s. 798–799. Na s. 799 znajdują się mniej przejrzyste notatki, na s. 800–802 – trudne miejscami do odczytania hasła do słowniczka, s. 803–805 pozostają puste, a s. 806–808 i 812 stanowią prawdopodobnie konspekt jakiegoś słowniczka pisanego cyrylicą. Na s. 814, 816–818 z kolei odnajdujemy notatki ze słownika w języku francuskim, być może jest to także indeks, a s. 809–811, 813 i 815 pozostają puste.

Podobnie jak zapiski z 1724 r., także te z 1725 i kolejnych lat powstały na emigracji w Salonikach. Wyjątkiem jest część rękopisu z 1724 r., napisana w podmiejskiej wsi, gdzie schronił się wraz z przyjaciółmi przed epidemią cholery grasującej w Salonikach od początku 1724 r. Informacje o tej epidemii znajdujemy w diariuszu także w notatkach z kolejnych lat.

Diariusz pisany był skoropisem (скорописъ) – kursywą służącą do szybkiego pisania, zawierającą wiele skrótów. Z każdym rokiem pismo Orlika stawało się coraz drobniejsze i mniej czytelne. Rękopis nie zawsze jest tak wyraźny, jak pisał wydawca fragmentu z lat 1720–1723, Jan Tokarzewski-Karaszewicz: „pismo hetmana jest wyraźne, atrament mało wyblakł, a niedużo jest miejsc trudnych do odczytania”⁸². Moim zdaniem w tekście Orlika doświadczenie edukacji w Kijowie i Wilnie łączyło się z wpływami europejskimi, co widać zarówno w treści jego zapisków, jak i formie

---

ale barwne opisy: świętowania przez Greków wiosny, ich dziwnych przesądów etc.; więcej o tym zob. V. Sobol, *Dyskurs życia prywatnego w „Diariuszu podróżnym” Filipa Orlika (ujęcie komparatystyczne)*, w: *Memuarystyka w dawnej Polsce*, red. P. Borek, D. Chemperek, A. Nowicka-Struska, Kraków 2016, s. 161–167.

⁸⁰ The “Diariusz podróży” of Pylyp Orlyk (1720–1726)...

⁸¹ П. Орлик, *Діаріуш подорожній...*, t. 2, s. 781–818.

⁸² *Діарій гетьмана Пилипа Орлика...* (1936), s. IX. Wydawca zastosował potrójną numerację: po pierwsze własną, po drugie wprowadzoną w archiwum francuskiego MSZ, wreszcie zastosowaną przez Orlika. Jednocześnie dokładnie zanotował strony, które przeczytał z oryginału, zauważając, że niektóre z nich w ogóle nie zawierały dat.

pisma, wykazującego cechy paleografii łacińskiej. Krój jego pisma można odnieść do minuskuły o różnej wysokości znaków, a w zapisie wielkich liter widzimy od jednego do czterech duktów.

Autor używał wielu skrótów, ligatur (czyli połączenia sąsiadujących liter, a czasem słów), linijek, suspensji (odcięcia znacznej części wyrazu), kontrakcji (ściągnięcia, pominięcia jednej lub kilku liter). Kontrakcja była jego ulubioną techniką. Jej przewagą nad suspensją jest to, że zapis końcówki wyrazu pomaga wyeliminować wątpliwości fleksyjne. Ponadto stosował zabiegi zastępowania sylab, zapisywał nawiasy w połączeniu z dwukropkiem – :). Na marginesach umieszczał notatki prostopadłe do tekstu głównego, skrócone zakończenia etc. W nawiasach okrągłych lub prostych zapisywał zdania niosące główny ładunek semantyczny. Jego wypowiedzi, zwłaszcza listy po francusku i łacinie, charakteryzuje często wyrafinowany styl barokowy. Na przykład przegląd tego, co przeczytał we francuskiej gazecie, w zapisie diariusza z 1724 r. nabiera cech kryminału, a nie zwykłej historii.

Warto zwrócić uwagę na znaczek °, używany dość często, ale na różne sposoby. W polskich zapisach używa się go jedynie do wskazania końcówek słów takich jak: „zrodzone°” – „zrodzonego”, „zapowietrzone°” – „zapowietrzonego”, „wielkie°” – „wielkiego”. Tokarzewski-Karaszewicz oddaje ten znaczek następująco: dla cze-o, osobiliwe-o. Do tej pory nie udało się go jednoznacznie zdefiniować, brak go w wykazie skrótów używanych w rękopisach polsko-łacińskich z XIV–XVII w., podanym w *Vademecum* Teodora Wierzbowskiego⁸³.

Największym wyzwaniem, ale jednocześnie ciekawostką są makaronizmy łacińsko-polskie. Czesław Hernas uważał, że barwne i liczne zapożyczenia – poza celami praktycznymi (wtrącaniem różnych zwrotów, wyrazów i konstrukcji gramatycznych, w staropolszczyźnie głównie łacińskich) – były wyrazem mody retorycznej, gdyż „polszczyzna przeplatana łaciną wydawała się godniejsza i bogatsza”⁸⁴. Istotna dla zrozumienia dzieła jest sama technika tego, jak umiejętnie, a czasem wręcz wirtuozersko autor wplata łacińskie słowa, dodając polskie zakończenie do łacińskiej podstawy czy zapisując wyrażenia łacińskie po polsku, mnoży trudne do odczytania i przetłumaczenia makaronizmy.

Szczególnie interesujący jest też kontekst, w którym używa przysłów. Posługuje się między innymi sentencjami łacińskimi.

⁸³ T. Wierzbowski, *Vademecum. Wykaz skrótów i słowniczek łacińsko-polski*, przyg. do dr. i wstęp E. Potkowski, Warszawa–Łódź 1984.

⁸⁴ C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1998, s. 265–267.

Można uznać, że łacina Orlika to nie tylko „ówczesna moda”, jak opisał to zjawisko Jan Tokarzewski-Karaszewicz (a później uzasadniał Czesław Hernas), lecz specjalny kod kulturowy, wyrafinowany język elit⁸⁵, w którym – jak pisze Jerzy Axer – „zapisane są [...] czyny i poglądy elit Rzeczypospolitej będącej częstką łacińskiej wspólnoty Europy humanistycznej, a zarazem mającej tak odrębną i peryferyjną specyfikę”⁸⁶.

Zasady edytorskie

W historiografii nie tylko polskiej od lat toczy się dyskusja o sposobach i zakresie modernizacji językowej wydawanych źródeł. Wielu badaczy postuluje wierność oryginałowi, wskazując nawet, że „poprawki zabijają prawdę chwili”⁸⁷. Podobne stanowisko prezentuje obowiązująca do dzisiaj instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.⁸⁸, a także ukraińskie środowisko edytorów, w szczególności zajmujących się tłumaczeniem zagranicznych dokumentów⁸⁹. W ostatnich latach jednak wydawcy opowiadają się za coraz poważniejszą modernizacją tekstu, a wprowadzenie własnych zasad przewiduje również instrukcja pod redakcją Kazimierza Lepszego⁹⁰. W poniższej edycji zdecydowano się zatem na zastosowanie tejże instrukcji z wprowadzeniem jednak wskazanych poniżej zasad modernizacji. Jest to tym bardziej uzasadnione, że przygotowanemu przez wydawcę tekstowi źródła towarzyszyć będą skany oryginału. W edycji poprawiono błędy ortograficzne i rażące błędy gramatyczne. Uspółcześniono interpunkcję, aby ułatwić czytelnikowi odbiór źródła; oryginalną zachowano jedynie tam, gdzie chciano przekazać stan emocjonalny autora. Nawiasem kwadratowym zaznaczono wszelkie uzupełnienia i uwagi wydawcy. Przekład listów z języków łacińskiego i fran-

⁸⁵ Zob. *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004.

⁸⁶ J. Axer, *Sytuacja metodologiczna w badaniach nad źródłami łacińskojęzycznymi okresu nowożytnego*, w: *ibidem*, s. 31.

⁸⁷ Zob. *Діярії гетьмана Пулина Орлика...* (1936), s. IX; Ph. Lejeune, *Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, tłum. W. Grajewski [et al.], red. R. Lubas-Bartoszyńska, Kraków 2001; cyt. za: R. Lubas-Bartoszyńska, *Wszystko o teorii i historii dziennika osobistego we Francji*, „Pamiętnik Literacki” 104, 2013, 2, s. 266.

⁸⁸ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

⁸⁹ *Передача текстів документів і пам'яток. Матеріали науково-методичної наради*, red. B. Німчук et al., Київ 1990, s. 18–22.

⁹⁰ K. Lepszy, *op. cit.*, s. 1.

cuskiego podano w tekście kursywą w nawiasie kwadratowym (z łaciny w tłumaczeniu Witolda Tokarskiego, z francuskiego w tłumaczeniu Wandy Fijałkowskiej), w układzie akapitowym ze względu na długość niektórych pism i ich załącznikowy charakter, wpleciony między zapisy diariusza. Zmodernizowano również pisownię wielkich i małych liter, wyjątek czyniąc tylko dla oddania emocjonalnego stosunku autora, na przykład kiedy pisze on o swojej rodzinie. Nie powtarzano takich samych słów występujących niekiedy dwukrotnie – na końcu strony i na początku kolejnej. Zapisy poczynione pionowo na marginesie podano w nawiasie klamrowym – {}, informując o tym w przypisie. Objaśnienia dotyczące przywoływanych w zapiskach zidentyfikowanych osób i miejsc (poza powszechnie znanymi miastami) oraz pojęć i wydarzeń podano w przypisach przy pierwszym ich wystąpieniu; przy niezidentyfikowanych nazwach geograficznych pozostawiono zapis oryginalny, oznaczając wykrzyknikiem w nawiasie kwadratowym – [!]; w przypadku często przywoływanych w diariuszu nieznanych bliżej postaci wszelkie formy nazwisk podano w indeksie osób. Edycję uzupełniono słownikiem najczęściej występujących w tekście terminów łacińskich i z łaciny pochodzących, których nie objaśniano już w przypisach. Zestawiono również indeksy osób i nazw geograficznych (w tym drugim nie uwzględniono miejscowości niezidentyfikowanych).

* * *

Serdecznie dziękuję Wydawnictwom Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza Pani Dyrektor Beacie Jankowiak-Konik, Panu Redaktorowi Szymonowi Morawskiemu, Pani Redaktor Jolancie Rudzińskiej oraz Recenzentom, Pani Profesor Teresie Chynczewskiej-Hennel i Panu Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu, a także tłumaczom, Wandzie Fijałkowskiej, Denisowi Kaidalovowi i Witoldowi Tokarskiemu, za nieocenioną pomoc przy edycji niniejszej książki.

Tłumaczenie z ukraińskiego Denis Kaidalov